

Τίτλος έργου: «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda»

Το έργο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1^{ης} προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, με φορέα υποδοχής το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

ΕΕ2 – Παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 3

Τίτλος: Ερωτηματολόγιο σχετικά με τις ως άνω υποθέσεις (υποθέσεις της έρευνας ως έχουν παρουσιαστεί στο Παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 2 της ΕΕ2)

Παραπομπή:

Δρ. Φώτιος Σπυρόπουλος (επιστημονικός υπεύθυνος) σε συνεργασία με: **Ευαγγελία Ανδρουλάκη, Αριστοτέλης Κομποθρέκας, Νικόλαος Καραγιάννης & Δρ. Βασίλειος Καραγιαννόπουλος** (μέλη ερευνητικής ομάδας), παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 3 στην ΕΕ2 στο έργο «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda», το οποίο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1ης προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, Αθήνα, Μάρτιος 2020, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

Citation:

Dr. Fotios Spyropoulos (scientific supervisor) in collaboration with: **Evangelia Androulaki, Aristotelis Kompothrekas, Nikolaos Karagiannis & Dr. Vassileios Karagiannopoulos** (research team members), **Criminological aspect of the act of disseminating false news on social media**, deliverable scientific paper no. 3 in WP2 of the project "Hoaxes and dissemination of false information - Research on the (in)security of false information online and the technical – financial dimension of the phenomenon - Legal treatment and de lege ferenda", funded by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) and the General Secretariat for Research and Technology (GSRT), under grant agreement No 80529, in the context of the 1st call for research projects HFRI to support postdoctoral researchers, Athens, Greece, March 2020, University of West Attica.

Το έργο παρέχεται υπό τους όρους της δημόσιας άδειας του νομικού προσώπου Creative Commons Corporation: Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση – Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 (CC BYNC-ND)

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported Projects 4.0 (CC BYNC-ND)

Ερωτηματολόγιο σχετικά με τις ως άνω υποθέσεις (υποθέσεις της έρευνας ως έχουν παρουσιαστεί στο παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 2 της ΕΕ2)

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις αναφορικά με τα ερωτηματολόγια

1.1. Κατάρτιση, κοινοποίηση και συμπλήρωση των ερωτηματολογίων

Για τη διεξαγωγή της έρευνας στο ερευνητικό έργο¹ καταρτίζονται διαδικτυακά ερωτηματολόγια², τα οποία κοινοποιούνται αντιστοίχως στους συμμετέχοντες μέσω διαδικτύου διά της ανάρτησης σε κοινωνικά δίκτυα (αφού το δείγμα της έρευνας αποτελείται από χρήστες κοινωνικών δικτύων στο διαδίκτυο) και υποβάλλονται συμπληρωμένα και πάλι μέσω διαδικτύου. Οι απαντήσεις σε αυτά τα ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια³, τα οποία καταρτίζονται για τη διενέργεια της έρευνας στην πλατφόρμα googledocs, καταχωρούνται ανώνυμα⁴.

Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τον εντοπισμό του δείγματος, όλο το δείγμα προσεγγίζεται μέσω διαδικτύου⁵, προκειμένου αυτοί που απαντούν να έχουν μια

¹ ... όπως έχει αναλυθεί και στο παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 1 της ενότητας εργασίας 2 (ΕΕ2) του παρόντος ερευνητικού έργου.

² Για τα διαδικτυακά ερωτηματολόγια βλ. *Ευστράτιος Παπάνης, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 63.

³ Πρβλ. σχετικά *Θεόδωρος Χ. Κασκάλης, Αθανάσιος Α. Μαλέτσκος, Κωνσταντίνος Ε. Ευαγγελίδης, Χρήση και αξιοποίηση ηλεκτρονικών ερωτηματολογίων σε έναν εκπαιδευτικό δικτυακό τόπο, Τμήμα Νηπιαγωγών, Παιδαγωγική Σχολή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας*, σελ. 457, url: <http://teachers.cm.ihu.gr/kevan/Confs/C5.pdf>, προσπελάστηκε στις 19.02.2020.

⁴ Για τα πλεονεκτήματα της διενέργειας ερευνών μέσω διαδικτύου και γενικότερα μέσω νέων τεχνολογιών βλ. το κεφάλαιο «Οι νέες τεχνολογίες στην κοινωνική έρευνα» στο πόνημα *Β. Φίλια (γεν. εποπτ.)*, Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές κοινωνικών ερευνών, 2^η έκδ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 455 επ.

⁵ Ο Παπάνης αναπτύσσει εύστοχες σκέψεις αναφορικά με την ερμηνεία και τη θέαση του διαδικτύου ως (δημόσιο ή ιδιωτικό) χώρο ή ως κοινότητα και, συνεπώς, τη χρήση διαφορετικών κριτηρίων κάθε φορά εκ μέρους των ερευνητών στις αναλύσεις τους ανάλογα με τη θέση την οποία ασπάζονται (πρβλ. *Ευστράτιος Παπάνης, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 44 επ. και σελ. 54).

έστω τυπική διαδικτυακή παρουσία και συνεπώς ενδιαφέρον για την ασφάλεια της διαδικτυακής πληροφόρησης⁶. Εξάλλου, κατά τον Παπάνη, η ευρεία χρήση του διαδικτύου διασφαλίζει τις βασικές αρχές αντιπροσωπευτικότητας και τυχαιότητας του δείγματος⁷.

1.2 Συνοδευτική επιστολή

Όπως ειπώθηκε ανωτέρω, για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιείται κυρίως ερωτηματολόγιο το οποίο δομείται και διαμοιράζεται διαδικτυακά. Στο ερωτηματολόγιο συμπεριλαμβάνεται ως πρόλογος μια ενημερωτική επιστολή για τους σκοπούς και τα στοιχεία της έρευνας⁸. Στην επιστολή αυτή οι συμμετέχοντες ενημερώνονται αναλυτικά αναφορικά με την έρευνα και διευκρινίζεται σε αυτούς ότι με την υποβολή συμπληρωμένου ερωτηματολογίου δίνουν τη συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή τους στην έρευνα χωρίς αμοιβή και για την επεξεργασία των στοιχείων που επρόκειτο να καταχωρήσουν⁹.

⁶ Η επιλογή μιας συγκεκριμένης μεθόδου, μιας τεχνικής και γενικότερα του τρόπου σχεδιασμού της έρευνας επηρεάζεται και τελικά (πρέπει να) καθορίζεται από τη φύση του θέματος ή του διερευνώμενου ζητήματος αλλά και από άλλους παράγοντες, όπως είναι τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα κάθε μεθόδου και τεχνικής, το μέγεθος της ερευνητικής ομάδας, τα ερευνητικά κονδύλια κ.λπ. (βλ. αναλυτικότερα *Θ. Ιωσηφίδη*, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 47 επ.).

⁷ Βλ. *Ευστράτιο Παπάνη*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 41. Βέβαια, κατά τον *Ιωσηφίδη* η έννοια της αντιπροσωπευτικότητας δεν έχει νόημα σε ό,τι αφορά ποιοτική έρευνα (βλ. σχετική άποψη και δικαιολόγηση αυτής στο πόνημά του: Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 58 επ.).

⁸ Βλ. κατωτέρω το δεύτερο μέρος του παραδοτέου κειμένου υπ' αρ. 3 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (ΕΕ2) του ερευνητικού έργου.

⁹ ... σύμφωνα και με την κείμενη νομοθεσία καθώς και με τη δεοντολογία η οποία πρέπει να διέπει κάθε ερευνητική δραστηριότητα.

Για τη δεοντολογία στην κοινωνική έρευνα βλ. αρχικώς *Θ. Ιωσηφίδη*, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 277 επ. Αναφορικά με την θέσπιση κώδικα δεοντολογίας εγκληματολόγων πρβλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη & Μ. Κρανιδιώτη*, Κανόνες δεοντολογίας για τους Έλληνες εγκληματολόγους: Πρόταγμα του 21ου αιώνα; /παράρτημα με σχέδιο κώδικα δεοντολογίας, εις: *Εγκληματολογία και Ευρωπαϊκή Αντεγκληματική Πολιτική, Προσφορά Τιμής στην Αγγαία Τσήτσουρα*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 503-546 καθώς και *Κ. Δ. Σπινέλλη & Μ. Κρανιδιώτη*, Κώδικας Δεοντολογίας Εγκληματολόγων, ηλεκτρονικό εγκληματολογικό περιοδικό Εργαστηρίου Ποινικών και εγκληματολογικών Ερευνών τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών www.theartofcrime.gr, τ. 10, Φεβρουάριος 2009, url: <https://theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/indexeec2.html?pgtp=1&aid=1237301236>, (προσπελάστηκε στις 28.03.2020). Επιπρόσθετα, βλ. για σχετική με τον κώδικα δεοντολογίας εγκληματολόγων εκδήλωση-συζήτηση το ρεπορτάζ των *Αρ. Παππά, Αρ. Πανεζή & Σ.*

1.3 Γενικές επισημάνσεις για τη διατύπωση των ερωτήσεων

Η μορφή ενός ερωτηματολογίου είναι πολύ σημαντική για το είδος και τη διατύπωση των ερωτήσεων που αυτό περιλαμβάνει. Ένα ερωτηματολόγιο θα πρέπει να είναι σαφές, οργανωμένο και να εμπεριέχει τις αναγκαίες οδηγίες και υποδείξεις¹⁰.

Τα ερωτηματολόγια καταρτίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε οι ερωτήσεις οι οποίες περιλαμβάνουν να δύνανται να αυτοελεγχθούν για την εγκυρότητα των συλλεχθέντων στοιχείων στο πλαίσιο του αναστοχασμού και της αξιολογικής διάστασης αυτού¹¹. Συγκεκριμένα, από το σύνολο των ερωτήσεων μπορεί να προκύψει η συνέπεια ή ασυνέπεια του συμμετέχοντος στην έρευνα, στη στάση του

Παναγιωτοπούλου, Επιστημονική εκδήλωση με θέμα: «Κώδικας Δεοντολογίας για τους Εγκληματολόγους – Πρόταγμα του 21ου αιώνα;», ηλεκτρονικό περιοδικό www.theartofcrime.gr (όπ. π.), τ. 7 Φεβρουάριος 2008, url: <https://theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/indexfb8a.html?pgtp=1&aid=1207652324> (προσπελάστηκε στις 28.03.2020).

Αναφορικά με την σύγχρονη προσέγγιση των ζητημάτων δεοντολογίας των εγκληματολόγων βλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη & Μ. Κρανιδιώτη*, Ένας Κώδικας Δεοντολογίας για τους εγκληματολόγους, εις: *Ν. Κουράκη, Χρ. Ζαραφωνίτου, Χρ. Τσουραμάνη & Ευαγ. Χαϊνά (εκδ. επιμ.)*, Εγκληματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στην Ελλάδα – Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομικής Αθηνών, τόμος υπ' αρ. 22, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2011, σελ. 583 επ., *Ν. Κουράκης*, Κώδικας δεοντολογίας για εγκληματολόγους; , ηλεκτρονικό περιοδικό www.theartofcrime.gr (όπ. π.), τ. 7 Φεβρουάριος 2008, url: <https://theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/index17a3.html?pgtp=1&aid=1207583134>, (προσπελάστηκε στις 28.03.2020) και *Αναστασίας – Ασημίνας Παπαγεωργίου*, Προς μία συστηματικότερη αντιμετώπιση των ζητημάτων δεοντολογίας: εξέταση της αναγκαιότητας θέσπισης Επιτροπών Δεοντολογίας εντός των ελληνικών Πανεπιστημίων – μια ανάλυση βασισμένη στη βρετανική εμπειρία, εις: *Ν. Κουράκη, Χρ. Ζαραφωνίτου, Χρ. Τσουραμάνη & Ευαγ. Χαϊνά (εκδ. επιμ.)*, Εγκληματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στην Ελλάδα – Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, όπ. π., σελ. 599 επ. Τέλος, βλ. τον τετράλογο της δεοντολογίας του ερευνητή όπως αναπτύσσεται από την Σπινέλλη (*Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 89).

Ειδικά για τη δεοντολογία της έρευνας μέσω διαδικτύου βλ. *Ευστράτιος Παπάνης*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 41 επ.

¹⁰ Βλ. *Μιλτιάδης Χαλικιάς*, Μεθοδολογία έρευνας για διοικητικά στελέχη, Τμήμα διοίκησης επιχειρήσεων, Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά Τεχνολογικού Τομέα, Ενότητα #9: Ερωτηματολόγιο, url: <https://docplayer.gr/43303663-Methodologia-ereynas-gia-dioikitika-stelehi.html> (προσπελάστηκε 10.03.2020), σελ. 5 επ.

¹¹ Βλ. *P. Bourdieu*, Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός, Μετάφραση: Θ. Παραδέλλης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005, σελ. 199, όπως παραπέμπεται στο παρόν πόνημα και σε ανωτέρω υποσημείωση σχετικά με τις ερωτήσεις ελέγχου.

και άποψή του σχετικά με τα fake news και να καταγραφούν τυχόν αξιολογικές αντινομίες. Με άλλα λόγια, οι ερωτήσεις διατυπώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε μία από αυτές να μπορεί να λειτουργήσει όσο γίνεται ελεγκτικά και επαληθευτικά αναφορικά με την απάντηση του συμμετέχοντος σε άλλη ερώτηση του ερωτηματολογίου.

1.4 Δημογραφικά στοιχεία

Στο ερωτηματολόγιο οι πρώτες ερωτήσεις αναφέρονται σε δημογραφικά στοιχεία και έπειτα ακολουθούν οι υπόλοιπες ερωτήσεις. Τα δημογραφικά στοιχεία που αναζητούνται από τους συμμετέχοντες στο δείγμα είναι η ηλικία τους (επιλογές: 1-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61+)¹² και το φύλο τους¹³. Επίσης, οι συμμετέχοντες καλούνται να δηλώσουν το μορφωτικό τους επίπεδο μεταξύ των εξής επιλογών: α) απόφοιτος δημοτικού, β) απόφοιτος γυμνασίου, γ) απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο κ.ά.), δ) απόφοιτος ΑΕΙ – ΤΕΙ, ε) κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος και στ) κάτοχος διδακτορικού διπλώματος.

¹² Έτσι όπως προτείνεται και από τον Παπάνη, ο οποίος μιλά για κατηγορίες εύρους στα δημογραφικά στοιχεία (έτσι *Ευστράτιος Παπάνης*, *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 62-63).

¹³ Αναφορικά με τον ρόλο της ηλικίας και του φύλου στην εγκληματικότητα βλ. ενδεικτικά τις αναπτύξεις της *Χ. Ζαραφωνίτου*, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σελ. 84 επ. και 82 επ. αντίστοιχα. Πρβλ. επίσης και *Φωτεινή Α. Μηλιώνη*, Το “φύλο” ως ιδιαίτερη παράμετρος στην εγκληματολογική έρευνα, εις: *Αγγ. Πιτσελά (επιμ.)*, *Εγκληματολογικές αναζητήσεις – Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Στέργιο Αλεξιάδη*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 587-594.

2. Συνοδευτική και ενημερωτική επιστολή ερωτηματολογίου

Τίτλος έργου: «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda»

Το έργο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1^{ης} προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, με φορέα υποδοχής το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

Ερευνητική ομάδα:

Δρ. Φώτιος Σπυρόπουλος (επιστημονικός υπεύθυνος), **Ευαγγελία Ανδρουλάκη**, **Αριστοτέλης Κομποθρέκας**, **Νικόλαος Καραγιάννης & Δρ. Βασίλειος Καραγιαννόπουλος** (μέλη ερευνητικής ομάδας)

Το ερωτηματολόγιο που ακολουθεί αποτελεί τμήμα του ερευνητικού έργου με τίτλο «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda».

Η συμμετοχή σας στην έρευνα θα συνδράμει στην πληρέστερη κατανόηση και τη διατύπωση σύγχρονων και βάσιμων επιστημονικών απόψεων αναφορικά με τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και γενικότερα την παραπληροφόρηση και τα fake news στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα κοινωνικά δίκτυα καθώς και τις πρακτικές πρόληψης σε συνάρτηση και με τον ρόλο της ποινικής νομοθεσίας. Οι ερωτήσεις είναι στην πλειονότητά τους πολλαπλής επιλογής και ελάχιστες είναι ανοικτού τύπου. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου απαιτεί περίπου 15 λεπτά. Η απάντηση σε κάθε ερώτηση ανοικτού τύπου παρακαλούμε να μην ξεπερνά τις εκατό (100) λέξεις.

Οι απαντήσεις θα χρησιμοποιηθούν μόνο για την εκπόνηση της έρευνας και για ακαδημαϊκούς λόγους και καλύπτονται από πλήρη εχεμύθεια. Πρόσβαση στο υλικό θα έχει μόνο η ερευνητική ομάδα. Κατά τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων πιθανόν να δημοσιευτούν εν είδει παραρτήματος οι απαντήσεις των ερωτηματολογίων. Είναι προφανές ότι θα διατηρηθεί απολύτως η ανωνυμία των συμμετεχόντων/ συμμετεχουσών καθώς και ο τρόπος με τον οποίο συμπληρώνεται το ερωτηματολόγιο εξασφαλίζει σε κάθε περίπτωση την ανωνυμία των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών. Επίσης, η συμμετοχή σας είναι εθελοντική και παρακαλείστε να συμμετάσχετε μόνο μία φορά. Με την «Υποβολή» πλήρως συμπληρωμένου ερωτηματολογίου αναγνωρίζετε ότι όλα τα ανωτέρω ισχύουν, ότι έχετε ενημερωθεί επαρκέστατα για αυτά και ότι συγκατατίθεστε στην ερευνητική επεξεργασία των απαντήσεών σας. Σε περίπτωση απορίας σας αναφορικά με την έρευνα ή προβλήματος που προέκυψε σε εσάς από τη συμμετοχή σας σε αυτήν παρακαλώ επικοινωνήστε με τον επιστημονικό υπεύθυνο του έργου Μεταδιδακτορικό Ερευνητή και Διδάκτορα Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών Φώτιο Σπυρόπουλο στο e-mail: fspryropoulos@gmail.com.

Σας ευχαριστούμε για τη συμμετοχή σας!

Αθήνα, Φεβρουάριος 2020

Η ερευνητική ομάδα

3. Τελικό ερωτηματολόγιο¹⁴

Ηλικία

< 20

21-30

31-40

41-50

51-60

61 +

(ερώτηση κλειστού τύπου για ένταξη σε ηλικιακή κατηγορία)

Φύλο

- Άνδρας

- Γυναίκα

(ερώτηση κλειστού τύπου)

Επίπεδο σπουδών

- Απόφοιτος Δημοτικού

- Απόφοιτος Γυμνασίου

- Απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο κ.α.)

- Απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης

- Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος

- Κάτοχος διδακτορικού διπλώματος

(ερώτηση κλειστού τύπου)

¹⁴ Στο συγκεκριμένο παραδοτέο παρουσιάζεται και αναλύεται η τελική μορφή του ερωτηματολογίου, όπως προέκυψε μετά τη διενέργεια πιλοτικής έρευνας και με επεξεργασμένες τις ερωτήσεις σύμφωνα και με ζητήματα τα οποία προέκυψαν κατά τη διενέργεια της πιλοτικής έρευνας και σύμφωνα με τα ευρήματα εκ της διεξαγωγής της, όπως παρουσιάζεται στο παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 4 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (ΕΕ2) του ερευνητικού έργου. Προκρίθηκε η συγκεκριμένη επιλογή διότι σκόπιμο είναι για την πληρότητα και την αποτελεσματικότερη θεμελίωση της έρευνας να έχει αναλυθεί και σε επίπεδο παραδοτέου κειμένου το ερωτηματολόγιο το οποίο θα χρησιμοποιηθεί και στην κύρια έρευνα. Αναφορικά με τυχόν αρχικές διατυπώσεις των ερωτήσεων, αυτές μαζί με τις αλλαγές τους και το σχετικό σκεπτικό παρουσιάζονται στο παραδοτέο κείμενο 4 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (ΕΕ2) του ερευνητικού έργου.

1. Ενημερώνεστε κυρίως από:

- Τηλεόραση
- Ραδιόφωνο
- Ιστοσελίδες στο διαδίκτυο
- Εφημερίδες
- Κοινωνικά δίκτυα
- Άλλο:

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης)

2. Τί σημαίνει για εσάς ο όρος «ψευδής είδηση» (“fake news”);

(ανοικτού τύπου ερώτηση)

3. Με ποια συχνότητα αναγνωρίζετε ότι μια είδηση είναι ψευδής, πριν αναζητήσετε επιβεβαίωση στην ουσία της;

- Πάντοτε
- Τις περισσότερες φορές
- Συχνά
- Σχεδόν ποτέ
- Ποτέ

(κλειστού τύπου ερώτηση)

4. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά που λειτουργούν σύμφωνα με την κρίση σας ως στοιχεία αναγνώρισης μιας ψευδούς είδησης;

- Ο τίτλος
- Το περιεχόμενο
- Το ειδησεογραφικό μέσο που την μεταδίδει
- Ο τρόπος με τον οποίο σας κοινοποιήθηκε
- Άλλο:

- **Δεν μπορώ να αναγνωρίζω τις ψευδείς ειδήσεις**

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και προσωποποιημένης απάντησης)

5. Έχετε πιστέψει είδηση η οποία αποδείχθηκε ψευδής;

- **Ναι, πολλές φορές**
- **Τις περισσότερες φορές**
- **Συχνά**
- **Σχεδόν ποτέ**
- **Όχι, ποτέ**
- **Δεν παρακολουθώ την επαλήθευση ή μη των ειδήσεων**

(κλειστού τύπου ερώτηση)

6. Έχετε αλλάξει την απόφασή σας ή την συμπεριφορά σας ή την στάση σας για κάποιο συγκεκριμένο θέμα επειδή πιστέψατε μια είδηση, η οποία τελικά αποδείχθηκε ψευδής;

- **Ναι**
- **Όχι**
- **Δεν παρακολουθώ την επαλήθευση ή μη των ειδήσεων**
- **Άλλο:**

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης)

7. Πώς αντιδράτε απέναντι σε ψευδείς ειδήσεις σε κοινωνικό δίκτυο;

- A. Δεν αντιδρώ**
- B. Κάνω αναφορά στο κοινωνικό δίκτυο σχετικά με την ψευδή αυτή είδηση**
- Γ. Κάνω σχόλιο**
- Δ. Δηλώνω θετικό συναίσθημα (π.χ. “Μου αρέσει (like)”)**
- Ε. Δηλώνω αρνητικό συναίσθημα (π.χ. “Δεν μου αρέσει (dislike)”)**
- ΣΤ. Έχω κοινοποιήσει (“share”) την ψευδή είδηση**

Z. Έχω δημιουργήσει ψευδή είδηση

H. Άλλο:

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και προσωποποιημένης απάντησης)

8. Έχετε ποτέ ζημιωθεί εξαιτίας του ότι πιστέψατε ψευδείς ειδήσεις;

- **Ναι**
- **Όχι**

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε τη ζημία που έχετε υποστεί από το γεγονός ότι έχετε πιστέψει ψευδείς ειδήσεις

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

9. Έχετε διαπιστώσει αυτός / αυτή που διασπείρει μια ψευδή είδηση να έχει οικονομικό όφελος από αυτήν την συμπεριφορά:

- **Ναι**
- **Όχι**

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε το οικονομικό όφελος το οποίο έχετε διαπιστώσει να έχει αυτός / αυτή που διασπείρει μια ψευδή είδηση από αυτήν την συμπεριφορά

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

10. Κατά τη γνώμη σας η ελληνική νομοθεσία λειτουργεί αποτρεπτικά στην πρόληψη διασποράς ψευδών ειδήσεων;

- Καθόλου
- Λίγο
- Αρκετά
- Πολύ
- Πάρα πολύ
- Δεν είμαι επαρκώς ενημερωμένος για τις νομικές προβλέψεις

(κλειστού τύπου ερώτηση)

11. Έχετε να προτείνετε άλλα μέτρα ή άλλες πρακτικές – πέρα από ποινικές διατάξεις – που μπορούν να αναπτυχθούν για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων;

- Ναι
- Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε μέτρα ή πρακτικές- πέρα από ποινικές διατάξεις- που μπορούν να αναπτυχθούν για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

12. Όποιος / όποια διασπείρει ψευδή είδηση στο διαδίκτυο με σκοπό οικονομικό όφελος ή πρόκληση ζημίας πρέπει να έχει την ίδια, ηπιότερη,

αυστηρότερη ή καμία ποινική μεταχείριση από τον νόμο σε σχέση με αυτόν που δεν έχει σκοπό το οικονομικό όφελος ή την πρόκληση ζημίας;

- Την ίδια ποινική μεταχείριση
- Αυστηρότερη ποινική μεταχείριση
- Ηπιότερη ποινική μεταχείριση
- Καμία ποινική μεταχείριση ανεξαρτήτως σκοπού ή αποτελέσματος

(κλειστού τύπου ερώτηση)

13. Όποιος / όποια διασπείρει ψευδή είδηση στο διαδίκτυο με σκοπό να επηρεάσει εκλογικό αποτέλεσμα πρέπει να έχει την ίδια, ηπιότερη αυστηρότερη ή καμία ποινική μεταχείριση από τον νόμο σε σχέση με αυτόν που δεν έχει σκοπό να επηρεάσει εκλογικό αποτέλεσμα;

- Την ίδια ποινική μεταχείριση
- Αυστηρότερη ποινική μεταχείριση
- Ηπιότερη ποινική μεταχείριση
- Καμία ποινική μεταχείριση ανεξαρτήτως σκοπού ή αποτελέσματος

(κλειστού τύπου ερώτηση)

14. Υπάρχει περίπτωση ή περιπτώσεις για τις οποίες θεωρείτε ότι απαιτείται αυστηρότερη ποινική μεταχείριση από τον νόμο στη διασπορά ψευδών ειδήσεων;

- Ναι
- Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Σε ποιες περιπτώσεις θεωρείτε ότι απαιτείται αυστηρότερη ποινική μεταχείριση από τον νόμο στη διασπορά ψευδών ειδήσεων;

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

4. Ανάλυση – επεξήγηση των ερωτήσεων

1. Ενημερώνεστε κυρίως από:

Τηλεόραση

Ραδιόφωνο

Ιστοσελίδες στο διαδίκτυο

Εφημερίδες

Κοινωνικά δίκτυα

Άλλο

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης)

Η συγκεκριμένη ερώτηση αποσκοπεί στο να καταγράψει με όσο το δυνατόν ξεκάθαρο τρόπο την προτίμηση του δείγματος σε ό,τι αφορά το μέσο ή το περιβάλλον που επιλέγεται για την ενημέρωσή του.

Η ερώτηση αυτή (όπως και οι περισσότερες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου) είναι κλειστού τύπου με σκοπό την διευκόλυνση του ερωτώμενου προς απάντηση και, με δεδομένη την απομακρυσμένη και ανώνυμη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, την απαίτηση για όσο το δυνατόν μικρότερη επίδραση του ερευνητή στον ερωτώμενο. Σε κάθε περίπτωση, οι απαντήσεις σε κλειστού τύπου ερωτήσεις υπόκεινται σε ευκολότερη κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων. Για αυτούς τους λόγους η συγκεκριμένη ερώτηση δομήθηκε ως κλειστού τύπου. Εξάλλου, για τους ίδιους λόγους οι περισσότερες στο ερωτηματολόγιο δομήθηκαν ως κλειστού τύπου, μολονότι απαιτείται μεγαλύτερη προσπάθεια κατασκευής (σε σχέση με π.χ. ανοικτού τύπου ερωτήσεις καθώς απαιτείται σκέψη/μελέτη προ της κατάρτισης για την καταγραφή εκ των προτέρων των πιθανών απαντήσεων).

Στη συγκεκριμένη ερώτηση δεν επιτρέπεται η πολλαπλή απάντηση καθώς στη διατύπωσή της καταγράφεται η λέξη «κυρίως», υποδηλώνοντας ότι ο συμμετέχων στην έρευνα καλείται να υποδείξει το μέσο ή το περιβάλλον το οποίο υπερέχει στη διαδικασία παρακολούθησης της επικαιρότητας και αναζήτησης πληροφόρησης. Βέβαια, σε αυτήν την κλειστού τύπου ερώτηση παρέχεται στον συμμετέχοντα η δυνατότητα να προσδιορίσει κάποια απάντηση εκτός των διαθέσιμων επιλογών, για να ληφθεί υπόψιν και η περίπτωση κατά την οποία δεν έχει συμπεριληφθεί στις διαθέσιμες απαντήσεις το μέσο ενημέρωσης που αφορά τον συμμετέχοντα. Τούτο διότι εν προκειμένω οι δυνατότητες ενημέρωσης σήμερα – με την εξέλιξη της τεχνολογίας – ενδεχομένως να μην δύνανται να αποτυπωθούν σε μια λίστα απαντήσεων, οπότε δίνεται η δυνατότητα στον ερωτώμενο να προσθέσει οποιονδήποτε άλλο τρόπο θεωρεί αυτός πρόσφορο προς ενημέρωση ο οποίος δεν περιλαμβάνεται στις επιλογές.

Η καταγραφή αυτή είναι χρήσιμη κατά πρώτον προκειμένου να γίνει σαφές το μέσο στο οποίο πρέπει να δοθεί και ιδιαίτερο βάρος στην πρόληψη ως κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης. Επιπρόσθετα, η απάντηση αυτή θα συγκριθεί και με απαντήσεις σε κατωτέρω ερωτήσεις.

2. Τί σημαίνει για εσάς ο όρος «ψευδής είδηση» (“fake news”);

(ανοικτού τύπου ερώτηση)

Ο ορισμός της έννοιας της ψευδούς είδησης, ιδίως λαμβανομένου υπόψιν του γεγονότος ότι πλέον η διασπορά τους λαμβάνει χώρα και μέσω διαδικτύου και σε μια ψηφιακή κοινωνία που συνεχώς εξελίσσεται θα αποτελέσει σημαντικό εύρημα για την παρούσα έρευνα.

Η χρήση ανοικτού τύπου ερώτησης είναι σε αυτό το σημείο προτιμητέα προκειμένου να παρασχεθεί στον ερωτώμενο περισσότερη ανεξαρτησία και ευελιξία καθώς και να συγκεντρωθεί μεγαλύτερη ποικιλία απαντήσεων με στόχο

την καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση των επιμέρους θεμάτων του ερωτηματολογίου, δεδομένου μάλιστα ότι οι «ανοικτού τύπου» ερωτήσεις διευκολύνουν σε περίπτωση έλλειψης προηγούμενης γνώσης (στην συγκεκριμένη περίπτωση του ακριβούς ορισμού των ψευδών ειδήσεων, ο οποίος είναι σε κάθε περίπτωση πολυδιάστατος, όπως έχει ήδη καταδειχθεί σε προηγούμενα διαλαμβανόμενα στην παρούσα έρευνα). Τα ως άνω ενδεικτικά πλεονεκτήματα της ανοικτού τύπου ερώτησης προέκριναν την με αυτόν τον τρόπο κατάρτιση, λαμβανομένων βέβαια υπόψιν των περιορισμών που ενυπάρχουν όπως η απαιτούμενη εκφραστική ικανότητα (εν προκειμένω στον γραπτό λόγο) των συμμετεχόντων, ο περισσότερος χρόνος που απαιτείται και τυχόν προβλήματα που προκύπτουν κατά την αποδελτίωση και κωδικοποίηση των απαντήσεων και ανάλυση των δεδομένων.

Στην περίπτωση μας, ο χρήστης του διαδικτύου θα αποτυπώσει σύμφωνα με την αντίληψή του το περιεχόμενο του πυρήνα του υπό έρευνα φαινομένου στη σύγχρονη διάστασή του προκειμένου να αποτυπωθεί η προβληματική και να επιτευχθεί η προαγωγή της υιοθέτησης και ανάπτυξης δράσεων πρόληψης. Επίσης, οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι αυτοί οι οποίοι θα αξιολογήσουν στην παρούσα έρευνα την αποτελεσματικότητα των νόμων για την καταπολέμηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων και θα προτείνουν επιπλέον μέτρα και πολιτικές – άρα, είναι σκόπιμο να καταγραφεί από την αρχή το αν και κατά πόσο είναι γνώστες του φαινομένου των ψευδών ειδήσεων και κυρίως αν εννοούν όλοι τις ίδιες συμπεριφορές με τον ίδιο όρο προκειμένου να υπάρχει μια κοινή βάση συζήτησης για τις πολιτικές πρόληψης της παραπληροφόρησης που θα (ή πρέπει να) ακολουθηθούν.

3. Με ποια συχνότητα αναγνωρίζετε ότι μια είδηση είναι ψευδής, πριν αναζητήσετε επιβεβαίωση στην ουσία της;

Πάντοτε

Τις περισσότερες φορές

Συχνά

Σχεδόν ποτέ

Ποτέ

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Σε αυτήν την κλειστού τύπου ερώτηση με τη χρήση της κλίμακας Likert (σε πενταβάθμια ανάπτυξη) θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε τη συχνότητα αναγνώρισης μιας ψευδούς είδησης εκ μέρους των κοινωνιών στην κοινωνία της πληροφορίας, σύμφωνα βέβαια με την εκτίμηση των ιδίων.

Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή καταρχάς θα μας βοηθήσουν να διαγνώσουμε αν οι χρήστες του διαδικτύου έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίζουν ψευδείς ειδήσεις καθώς και τη δυσκολία αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων. Άρα, ουσιαστικά οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή θα καταδείξουν το μέγεθος του προβλήματος, (εφόσον τελικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιο). Επίσης, η ικανότητα αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων από τους χρήστες του διαδικτύου θα καταδείξει τις δυνατότητες και της προκλήσεις της πρόληψης καθώς και το κατά πόσον πρέπει να εστιάσουμε στις ικανότητες των χρηστών του διαδικτύου σχετικά με την πρόληψη. Τέλος, τα αποτελέσματα στη συγκεκριμένη ερώτηση, σε συνάρτηση μάλιστα με τις απαντήσεις σε κάθε ερωτηματολόγιο ξεχωριστά, θα λειτουργήσουν ελεγκτικά και επιβεβαιωτικά (“reality testing”) ως προς την εγκυρότητα και τη σοβαρότητα των απαντήσεων σε επόμενες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου.

4. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά που λειτουργούν σύμφωνα με την κρίση σας ως στοιχεία αναγνώρισης μιας ψευδούς είδησης;

Ο τίτλος

Το περιεχόμενο

Το ειδησεογραφικό μέσο που την μεταδίδει

Ο τρόπος με τον οποίο σας κοινοποιήθηκε

Άλλο:

Δεν μπορώ να αναγνωρίζω τις ψευδείς ειδήσεις

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και προσωποποιημένης απάντησης)

Με τη συγκεκριμένη ερώτηση η έρευνα στοχεύει στο να καταγράψει ποια είναι τα χαρακτηριστικά των ειδήσεων τα οποία οι χρήστες του διαδικτύου (ως δείγμα) έχουν συνδυάσει με την έλλειψη αξιοπιστίας στην είδηση αυτή. Η ερώτηση, δηλαδή, αυτή απαντάει στην υπόθεση εργασίας της έρευνας σχετικά με τα χαρακτηριστικά στοιχεία αναγνώρισης των ψευδών ειδήσεων από τους χρήστες. Όπως έχει ήδη τονιστεί, αρκετά χρήσιμη θα είναι η καταγραφή αυτών των χαρακτηριστικών, καθώς πάνω σε αυτά μπορούν να δομηθούν δράσεις (π.χ. αποτελεσματικές ενημερωτικές εκστρατείες) για την πρόληψη του φαινομένου. Τα αποτελέσματα αυτά θα χρησιμοποιηθούν για την χάραξη αντεγκληματικής ή/και εγκληματοπροληπτικής πολιτικής με ερευνητική πλέον θεμελίωση αναφορικά με την κατασκευή ή με τον τρόπο διασποράς ή ενδεχομένως με άλλα στοιχεία των fake news, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίζουν οι χρήστες του διαδικτύου.

Στην προκειμένη περίπτωση η ερώτηση αυτή δομείται ως κλειστού τύπου¹⁵ με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης (με τη χρήση της επιλογής «Άλλο») και όχι μιας μόνο επιλογής. Τούτο διότι εν προκειμένω δεν στηριζόμαστε στη μοναδικότητα του εκάστοτε χαρακτηριστικού. Τουναντίον, σημαντικό είναι να καταγραφεί ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών που μπορούν να λειτουργούν ως “red flags” για την (εύκολη;) επισήμανση μια είδησης ως ψευδούς καθώς, όπως ήδη ειπώθηκε, επί αυτών των χαρακτηριστικών θα πρέπει να επικεντρωθούν οι δράσεις πρόληψης.

5. Έχετε πιστέψει είδηση η οποία αποδείχθηκε ψευδής;

¹⁵ Βλ. και τα περί ερωτήσεων κλειστού τύπου στην ανάλυση της ερώτησης 1 του ερωτηματολογίου.

Ναι, πολλές φορές

Τις περισσότερες φορές

Συχνά

Σχεδόν ποτέ

Όχι, ποτέ

Δεν παρακολουθώ την επαλήθευση ή μη των ειδήσεων

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Η συγκεκριμένη με δυνατότητα μίας απάντησης κλειστού τύπου ερώτηση, με πενταβάθμια κλίμακα Likert και με μία επιπλέον επιλογή αναφορικά με την μη ένταξη του ερωτώμενου σε αυτούς που δύνανται να απαντήσουν στην ερώτηση, στοχεύει στο να καταγράψει τη συχνότητα θυματοποίησης των χρηστών του διαδικτύου από ψευδής ειδήσεις (ιδίως αναφορικά με την αλλαγή στάσης για κάποιο θέμα ή την οικονομική ζημία). Η συγκεκριμένη ερώτηση αποτελεί ουσιαστικά την προετοιμασία αναφορικά με τις επόμενες ερωτήσεις για τον επιπλέον προσδιορισμό των στοιχείων θυματοποίησης από ψευδείς ειδήσεις (εφόσον υφίσταται τέτοια). Τα αποτελέσματα στη συγκεκριμένη ερώτηση, σε συνάρτηση μάλιστα με τις απαντήσεις σε κάθε ερωτηματολόγιο ξεχωριστά, θα λειτουργήσουν ελεγκτικά και επιβεβαιωτικά (“reality testing”) ως προς την εγκυρότητα και τη σοβαρότητα των απαντήσεων σε άλλες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου.

6. Έχετε αλλάξει την απόφασή σας ή την συμπεριφορά σας ή την στάση σας για κάποιο συγκεκριμένο θέμα επειδή πιστέψατε μια είδηση, η οποία τελικά αποδείχθηκε ψευδής;

Ναι

Όχι

Δεν παρακολουθώ την επαλήθευση ή μη των ειδήσεων

Άλλο:

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης)

Η συγκεκριμένη με δυνατότητα μίας απάντησης κλειστού τύπου ερώτηση (θετική ή αρνητική) και με μία επιπλέον επιλογή αναφορικά με την μη ένταξη του ερωτώμενου σε αυτούς που δύνανται να απαντήσουν στην ερώτηση, στοχεύει στο να καταγράψει το ζήτημα των ψευδών ειδήσεων στον πυρήνα του. Σύμφωνα και με τη διατύπωση των νομικών προβλέψεων (π.χ. ά. 191 ΠΚ), το ζήτημα της αλλαγής στάσης ή θέσης ή άποψης ή απόφασης (σε διάφορους τομείς, π.χ. ακόμη και στην βούληση προς επιλογή κάποιου υποψηφίου στις εκλογές) ένεκα μιας ψευδούς είδησης αναδεικνύεται στο πλέον κρίσιμο και αποτελεί βασική υπόθεση εργασίας για την παρούσα έρευνα. Το αποτέλεσμα το οποίο θα καταγραφεί σε αυτήν την σαφή ερώτηση θα καταδείξει και τον βαθμό επικινδυνότητας της διασποράς των ψευδών ειδήσεων σε σχέση και με την ελευθερία της έκφρασης, η οποία δύναται να στέκεται στον αντίποδα των δημοσιεύσεων που μπορούν να επηρεάσουν την άποψη του κοινού και των μεμονωμένων κοινωνιών (στους οποίους δίνεται ο λόγος στην παρούσα έρευνα).

Τέλος, η επιλογή «Άλλο» με δυνατότητα προσωποποιημένης απάντησης προστέθηκε μετά την πιλοτική έρευνα, προκειμένου να δοθεί στους συμμετέχοντες οι δυνατότητα να απαντήσουν ότι δεν έχουν πιστέψει ψευδή είδηση, χωρίς όμως η επιλογή των απαντήσεων να έχει καθοδηγητικό χαρακτήρα (μια ενδεχόμενη επιλογή «Δεν έχω πιστέψει ψευδείς ειδήσεις» θα ήταν μάλλον πιο «γοητευτική» για όσους δεν θέλουν να παραδεχθούν την ενδεχόμενη θυματοποίησή τους.). Επιπρόσθετα, η ερώτηση σε συνδυασμό με την ύπαρξη της επιλογής αυτής μπορεί να αποτελέσει το καλύτερο παράδειγμα ερώτησης ελέγχου αναφορικά με τη θυματοποίηση των συμμετεχόντων καθώς μέσω της προσωποποιημένης απάντησης έχουν τη δυνατότητα να απαντούν ακολούθως και συμφώνως με τις ανωτέρω απαντήσεις τους – αν δεν το κάνουν ελέγχεται η αξιοπιστία των απαντήσεων ή και η ίδια η κατανόηση του ερωτηματολογίου.

7. Πώς αντιδράτε απέναντι σε ψευδείς ειδήσεις σε κοινωνικό δίκτυο;

A. Δεν αντιδρώ

B. Κάνω αναφορά στο κοινωνικό δίκτυο σχετικά με την ψευδή αυτή είδηση

Γ. Κάνω σχόλιο

Δ. Δηλώνω θετικό συναίσθημα (π.χ. “Μου αρέσει (like)”)

Ε. Δηλώνω αρνητικό συναίσθημα (π.χ. “Δεν μου αρέσει (dislike)”)

ΣΤ. Έχω κοινοποιήσει (“share”) την ψευδή είδηση

Z. Έχω δημιουργήσει ψευδή είδηση

H. Άλλο:

(κλειστού τύπου ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και προσωποποιημένης απάντησης)

Η ερώτηση αυτή θα συνδράμει στην εξαγωγή πολλαπλής σημασίας συμπερασμάτων. Η δυνατότητα πολλαπλής απάντησης προσφέρει την ευκαιρία να καταγραφούν με όσο το δυνατόν πληρέστερο τρόπο οι αντιδράσεις των χρηστών κοινωνικών δικτύων μετά την αναγνώριση μιας είδησης ως ψευδούς. Καταρχάς, η απάντηση στην ερώτηση προϋποθέτει την αναγνώριση της είδησης ως ψευδούς σε συνάρτηση και με άλλες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Στο κύριο μέρος της ανάλυσης που θα προκύψει από την ερώτηση αυτή, θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε τον ρόλο των χρηστών των κοινωνικών δικτύων ενδεχομένως στην διασπορά των fake news (αναφορικά με το εάν κοινοποιούν την ψευδή είδηση), στην αντίδρασή τους απέναντι στην ψευδή είδηση ως υποστηρικτές ή μη, στην πρόληψη ή καταστολή του φαινομένου και ακόμη και στην δημιουργία ψευδών ειδήσεων. Οι απαντήσεις, δε, αυτές θα δώσουν τη δυνατότητα για επαλήθευση ή διάψευση ή αναζήτηση νέων εγκληματολογικών θεωριών που να εξηγούν το φαινόμενο της παραπληροφόρησης.

Βέβαια, πρέπει να ληφθεί υπόψιν και το γεγονός ότι κάποιες από τις επιλογές (όπως αυτές που περιλαμβάνουν την επιδοκιμασία, τη διασπορά ή τη δημιουργία

ψευδούς είδησης) περιγράφουν συμπεριφορές, οι οποίες εντάσσονται ενδεχομένως στο φάσμα της αυτοομολογούμενης παραβατικότητας (δεδομένου ότι η δημιουργία μιας ψευδούς είδησης ή η προώθηση της δύναται να θεωρείται παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και υπό τις προϋποθέσεις του νόμου αξιόποινη πράξη). Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας και τους περιορισμούς που ενυπάρχουν στις έρευνες αυτοομολογούμενης παραβατικότητας¹⁶, ιδίως σχετικά με την αποτροπή της συμμετοχής του ερωτώμενου, την ειλικρίνεια της απάντησης από τον ερωτώμενο κ.α.

Στην προκειμένη περίπτωση η ερώτηση αυτή δομείται ως κλειστού τύπου με δυνατότητα πολλαπλής απάντησης και δυνατότητα και προσωποποιημένης απάντησης (με τη χρήση της επιλογής «Άλλο»). Μέσω της επιλογής αυτής ενδεχομένως να καταγραφούν συμπεριφορές οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν προληπτικά ή να ερμηνεύσουν γενικότερα ζητήματα που έχουν τεθεί στις υποθέσεις της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, το διευκρινιστικό περιεχόμενο της επιλογής «Άλλο» θα αξιολογηθεί και αυτό αναφορικά με τη σοβαρότητα της απάντησης.

8. Έχετε ποτέ ζημιωθεί εξαιτίας του ότι πιστέψατε ψευδείς ειδήσεις;

Ναι

Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη ερώτηση θα καταγραφεί μέσα από το δείγμα κατά πόσον χρήστες του διαδικτύου έχουν υποστεί οικονομική ζημία λόγω κάποιας ψευδούς είδησης, κεντρικό ζήτημα της υπόθεσης εργασίας της έρευνας σχετικά με την ύπαρξη οικονομικής διάστασης στη θυματοποίηση ένεκα των ψευδών ειδήσεων. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη ερώτηση λειτουργεί και ως ερώτηση επαλήθευσης –

¹⁶ Αναφορικά με τις έρευνες αυτοομολογούμενης παραβατικότητας βλ. Χ. Ζαραφωνίτου, Εμπειρική εγκληματολογία, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σελ. 44 επ., κεφάλαιο 1 παρ. 1.3 με τίτλο «Οι έρευνες (αυτο)ομολογούμενης ενοχής».

συγκεκριμένα, αν π.χ. στην ερώτηση 5 ο ίδιος συμμετέχων στην έρευνα έχει απαντήσει ότι δεν έχει πιστέψει κάποια ψευδή είδηση ή ότι ενδεχομένως δεν παρακολουθεί την επαλήθευση ή μη των ειδήσεων ενώ στην συγκεκριμένη ερώτηση απαντήσει «Ναι», τότε το ερωτηματολόγιο πρέπει να ελεγχθεί για την αξιοπιστία του και ενδεχομένως να αποκλειστεί.

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε τη ζημία που έχετε υποστεί από το γεγονός ότι έχετε πιστέψει ψευδείς ειδήσεις

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση, η οποία εμφανίζεται μόνο σε περίπτωση απάντησης «Ναι», επιχειρείται να καταγραφεί το μέγεθος και το είδος της ζημίας που έχει υποστεί ο συμμετέχων στην έρευνα εξαιτίας των ψευδών ειδήσεων. Το μέγεθος και το είδος της ζημίας θα ληφθεί υπόψιν στην κατάσταση αντεγκληματικής πολιτικής καθώς θα έχει εντοπιστεί με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια η φύση και το είδος του προβλήματος. Επίσης και κατά κύριο λόγο, θα αποσαφηνιστεί η κατ' ουσίαν ειλικρίνεια της θετικής απάντησης ως άνω σε επίπεδο επαλήθευσης.

9. Έχετε διαπιστώσει αυτός / αυτή που διασπείρει μια ψευδή είδηση να έχει οικονομικό όφελος από αυτήν την συμπεριφορά:

Ναι

Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη ερώτηση θα καταγραφεί μέσα από το δείγμα κατά πόσον χρήστες του διαδικτύου είναι ενημερωμένοι ή έχουν έρθει σε επαφή με περιστατικά και πρακτικές που σχετίζονται με την οικονομική διάσταση της θυματοποίησης εξαιτίας μιας ψευδούς είδησης, καθώς η οικονομική διάσταση της θυματοποίησης μέσω ψευδών ειδήσεων αποτελεί κεντρικό ζήτημα υπόθεσης εργασίας της έρευνας. Επιπρόσθετα, στη συγκεκριμένη ερώτηση διερευνάται ειδικότερα η ύπαρξη του οφέλους από την παραπληροφόρηση. Σε αυτήν την ερώτηση υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία απάντησης με πιο χαλαρούς δεσμούς επαλήθευσης σε σχέση με άλλες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου καθώς καταγράφει δεδομένα από την παρατήρηση των συμμετεχόντων στο δείγμα αναφορικά με το φαινόμενο της παραπληροφόρησης.

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε το οικονομικό όφελος το οποίο έχετε διαπιστώσει να έχει αυτός που διασπείρει μια ψευδή είδηση από αυτήν την συμπεριφορά
(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση, η οποία εμφανίζεται μόνο σε περίπτωση απάντησης «Ναι», επιχειρείται να καταγραφεί το είδος του οφέλους το οποίο έχει λάβει ο δράστης της παραπληροφόρησης, σύμφωνα με την αντίληψη και την παρατήρηση του συμμετέχοντος στην έρευνα. Το είδος ή/ και το μέγεθος του οφέλους θα ληφθεί υπόψιν στην κατάστρωση αντεγκληματικής πολιτικής καθώς θα έχει εντοπιστεί με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια η φύση και το είδος του προβλήματος. Επίσης και κατά κύριο λόγο, θα αποσαφηνιστεί η κατ' ουσίαν ειλικρίνεια της θετικής απάντησης ως άνω σε επίπεδο επαλήθευσης.

10. Κατά τη γνώμη σας η ελληνική νομοθεσία λειτουργεί αποτρεπτικά στην πρόληψη διασποράς ψευδών ειδήσεων;

Καθόλου

Λίγο

Αρκετά

Πολύ

Πάρα πολύ

Δεν είμαι επαρκώς ενημερωμένος για τις νομικές προβλέψεις

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Αυτή είναι η κεντρική ερώτηση αξιολόγησης της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας. Οι χρήστες του διαδικτύου και συμμετέχοντες στην έρευνα (μέσω διαδικτύου) θα συνδράμουν προκειμένου να διαγνωστεί η αποτελεσματικότητα της ελληνικής νομοθεσίας¹⁷ και να επαληθευτεί ή να διαψευστεί η αρχική εκτίμηση ότι πρόκειται για διατάξεις ανεπαρκείς, κυρίως λόγω και της σχεδόν ανύπαρκτης νομολογιακής εφαρμογής τους καθώς και της ποικιλοτήτάς τους. Στην εν λόγω έρευνα θα αξιολογηθεί αν και κατά πόσο οι χρήστες του διαδικτύου θεωρούν ότι είναι ασφαλείς με βάση την ισχύουσα νομοθεσία, έτσι όπως αυτοί αντιλαμβάνονται την ύπαρξη του νόμου, σε σχέση και με το αν και κατά πόσο πιστεύουν ότι οι κείμενες διατάξεις έχουν λειτουργήσει αποτρεπτικά για τους (επίδοξους) δράστες¹⁸. Όλα τα ανωτέρω και οι αναλύσεις που θα ακολουθήσουν έχουν ως στόχο την πληρέστερη διατύπωση προτάσεων για την αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ούτως ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες αντιλήψεις και ανάγκες.

¹⁷ Αναφορικά με τους παράγοντες αποτελεσματικότητας των κανόνων δικαίου βλ. *Έφη Λαμπροπούλου*, Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 205 επ.

¹⁸ Για την αποτρεπτική λειτουργία και τα συγκρατητικά αποτελέσματα των (ποινικών) κανόνων δικαίου βλ. την εμπειριστατωμένη ανάλυση του *Λ. Κοτσαλή*, Ποινική δογματική και αντεγκληματική πολιτική: σχέση τριβής; εις: *Αντ. Μαγγανά (εκδ. επιμ.)*, Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, τομ. Ι, σελ. 645 επ.

11. Έχετε να προτείνετε άλλα μέτρα ή άλλες πρακτικές – πέρα από ποινικές διατάξεις – που μπορούν να αναπτυχθούν για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων;

Ναι

Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Η ερώτηση επικεντρώνεται στο να εξετάσει εάν υπάρχουν σύμφωνα με τους συμμετέχοντες εναλλακτικά μέτρα ή πρακτικές για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων. Η ερώτηση στοχεύει στην αναζήτηση μεθόδων και πρακτικών που να κινούνται εκτός του ποινικού συστήματος και της ποινικής δικαιοσύνης. Η συγκεκριμένη ερώτηση ελέγχει αν και κατά πόσο πρακτικές οι οποίες εντάσσονται στην οικεία (τέταρτη) υπόθεση έρευνας μέτρα είναι γνωστές και αν και κατά πόσο αυτές θεωρούνται πρόσφορές και αποτελεσματικές για την πρόληψη της παραπληροφόρησης. Επίσης, στην ερμηνεία της απάντησης θα πρέπει να καταγραφεί το πώς και οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα υπολαμβάνουν τις ενέργειες που και οι ίδιοι μπορούν να κάνουν (όπως π.χ. αναφέρονται στην ερώτηση υπ' αρ. 7).

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Περιγράψτε μέτρα ή πρακτικές- πέρα από ποινικές διατάξεις- που μπορούν να αναπτυχθούν για την αποτροπή της διασποράς ψευδών ειδήσεων

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση, η οποία εμφανίζεται μόνο σε περίπτωση απάντησης «Ναι», επιχειρείται να καταγραφούν συγκεκριμένες προτάσεις για πρακτικές και μέτρα, η ανάπτυξη και η προώθηση των οποίων μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για την επίτευξη του στόχου. Δηλαδή, στην ερώτηση αυτή δίνεται η δυνατότητα στους συμμετέχοντες στο δείγμα της έρευνας να προτείνουν οι ίδιοι μέτρα αντεγκληματικής πολιτικής τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν προληπτικά στο φαινόμενο της παραπληροφόρησης. Οι προτάσεις αυτές μπορούν να καταγραφούν, να ενοποιηθούν και να αποτελέσουν σημαντικό ερευνητικό εύρημα το οποίο θα συνδράμει στην υιοθέτηση συναφών πρακτικών (δια τούτο και σε περίπτωση θετικής απάντησης η ερώτηση λαμβάνει τον χαρακτήρα ανοικτού τύπου – προκειμένου να μη δοθούν ήδη ιδέες στους απαντώντες).

12. Όποιος / όποια διασπείρει ψευδή είδηση στο διαδίκτυο με σκοπό οικονομικό όφελος ή πρόκληση ζημίας πρέπει να έχει την ίδια, ηπιότερη, αυστηρότερη ή καμία ποινική μεταχείριση από τον νόμο σε σχέση με αυτόν που δεν έχει σκοπό το οικονομικό όφελος ή την πρόκληση ζημίας;

Την ίδια ποινική μεταχείριση

Αυστηρότερη ποινική μεταχείριση

Ηπιότερη ποινική μεταχείριση

Καμία ποινική μεταχείριση ανεξαρτήτως σκοπού ή αποτελέσματος

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Στη συγκεκριμένη ερώτηση θα καταγραφεί η άποψη του δείγματος για το αν οι ποινικές διατάξεις για την παραπληροφόρηση πρέπει να αλλάξουν και προς ποια κατεύθυνση. Ιδίως σε ό,τι αφορά το οικονομικό όφελος ή την οικονομική ζημία, σε αυτήν την ερώτηση εκτός από την τρίτη υπόθεση έρευνας αναφορικά με τη διατύπωση de lege ferenda προτάσεων συνδυάζεται και η δεύτερη υπόθεση έρευνας σχετικά με την οικονομική διάσταση του φαινομένου της

παραπληροφόρησης σε σχέση και με τα αποτελέσματα θυματοποίησης εξ αυτής. Η καταγραφή της τάσης αυτής είναι σημαντική γιατί θα καταδείξει την άποψη της κοινής γνώμης για τη χρήση του δικαίου αναφορικά με την πρόληψη της παραπληροφόρησης de lege ferenda με συγκεκριμένα οικονομικά αποτελέσματα. Οι αναλύσεις που θα ακολουθήσουν έχουν ως στόχο την πληρέστερη διατύπωση προτάσεων για την αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ούτως ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες αντιλήψεις και ανάγκες. Η επιλογή για «καμία ποινική μεταχείριση» έχει τεθεί προκειμένου να μπορούν να εκφράσουν την άποψή τους και οι τυχόν υποστηρικτές της αποποινικοποίησης και να μην αποκλείεται η άποψή τους από τις δυνατότητες των απαντήσεων.

13. Όποιος / όποια διασπείρει ψευδή είδηση στο διαδίκτυο με σκοπό να επηρεάσει εκλογικό αποτέλεσμα πρέπει να έχει την ίδια, ηπιότερη, αυστηρότερη ή καμία ποινική μεταχείριση από τον νόμο σε σχέση με αυτόν που δεν έχει σκοπό να επηρεάσει εκλογικό αποτέλεσμα;

Την ίδια ποινική μεταχείριση

Αυστηρότερη ποινική μεταχείριση

Ηπιότερη ποινική μεταχείριση

Καμία ποινική μεταχείριση ανεξαρτήτως σκοπού ή αποτελέσματος

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Και στη συγκεκριμένη ερώτηση, σε συνέχεια και από την προηγούμενη, θα καταγραφεί η άποψη του δείγματος για το αν οι ποινικές διατάξεις για την παραπληροφόρηση πρέπει να αλλάξουν και προς ποια κατεύθυνση και πάλι με ένα ειδικό θέμα και συγκεκριμένα σε ό,τι έχει να κάνει με τον επηρεασμό του εκλογικού αποτελέσματος. Μολονότι το εκλογικό αποτέλεσμα δεν καταγράφεται ως ειδικού ενδιαφέροντος ζήτημα στις υποθέσεις της έρευνας, είναι πολύ σημαντικό να διερευνηθεί διότι κατά πρώτον υπάρχει ήδη σχετική νομοθετική πρόβλεψη (όπως

έχει καταδειχθεί) και κατά δεύτερον το ζήτημα του επηρεασμού των εκλογικών διαδικασιών από τα fake news απασχολεί και την πραγματικότητα (βλ. π.χ. το σκάνδαλο “rizzagate”) καθώς και τις νομοθεσίες άλλων χωρών, οι οποίες διαμορφώνονται προς αυτήν την κατεύθυνση¹⁹. Όπως και παραπάνω, οι αναλύσεις που θα ακολουθήσουν έχουν ως στόχο την πληρέστερη διατύπωση προτάσεων για την αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ούτως ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες αντιλήψεις και ανάγκες και η επιλογή για «καμία ποινική μεταχείριση» έχει τεθεί προκειμένου να μπορούν να εκφράσουν την άποψή τους και οι τυχόν υποστηρικτές της αποποινικοποίησης και να μην αποκλείεται η άποψή τους από τις δυνατότητες των απαντήσεων.

14. Υπάρχει περίπτωση ή περιπτώσεις για τις οποίες θεωρείτε ότι απαιτείται αυστηρότερη ποινική μεταχείριση από τον νόμο στη διασπορά ψευδών ειδήσεων;

Ναι

Όχι

(κλειστού τύπου ερώτηση)

Η συγκεκριμένη ερώτηση έρχεται ως συνέχεια των προηγούμενων δύο ερωτήσεων προκειμένου να καταγραφεί αν υπάρχουν ζητήματα τα οποία απαιτούν ειδικές de lege ferenda ρυθμίσεις σε νομοθετικό επίπεδο και να διατυπωθούν προτάσεις για τη σύγχρονη νομοθετική αντιμετώπιση. Οι προηγούμενες δύο ερωτήσεις κάλυψαν δύο βασικά ζητήματα αναφορικά με ιδιαίτερες περιστάσεις της παραπληροφόρησης: την οικονομική διάσταση (όφελος / ζημία) ένεκα της συμπεριφοράς αυτής και τον επηρεασμό του εκλογικού αποτελέσματος. Με τη συγκεκριμένη ερώτηση διερευνάται αν τυχόν υπάρχουν άλλες περιπτώσεις οι οποίες χρήζουν νομικής αντιμετώπισης διά της αυστηροποίησης του νομικού

¹⁹ Βλ. για τα ανωτέρω θέματα και σχετικές αναλύσεις στα παραδοτέα κείμενα της 1^{ης} ενότητας εργασίας (ΕΕ1) του ερευνητικού έργου.

πλαisiού – η, δε, αυστηροποίηση του νομικού πλαisiού, ως διαλαμβάνεται στην εκφώνηση της ερώτησης, σημαίνει ότι αναφερόμαστε σε κάποια επενέργεια των ψευδών ειδήσεων η οποία έχει προφανές αρνητικό αποτέλεσμα. Σε πρώτο επίπεδο, η ύπαρξη ή μη τέτοιων περιπτώσεων θα διαπιστωθεί από αυτήν την απάντηση.

Εάν η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι «ναι» εμφανίζεται η κάτωθι διευκρινιστική ερώτηση προς απάντηση:

Σε ποιες περιπτώσεις θεωρείτε ότι απαιτείται αυστηρότερη ποινική μεταχείριση από τον νόμο στη διασπορά ψευδών ειδήσεων;

(ανοικτού τύπου ερώτηση σε περίπτωση απάντησης «Ναι» στην προηγούμενη ερώτηση)

Με τη συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση, η οποία εμφανίζεται μόνο σε περίπτωση απάντησης «Ναι», επιχειρείται να καταγραφούν συγκεκριμένες προτάσεις για περιπτώσεις οι οποίες χρήζουν αυστηρότερης ποινικής μεταχείρισης. Οι προτάσεις αυτές μπορούν να καταγραφούν, να ενοποιηθούν και να αποτελέσουν σημαντικό ερευνητικό εύρημα το οποίο θα συνδράμει στην υιοθέτηση συναφών νομοθετικών ρυθμίσεων de lege ferenda (δια τούτο και σε περίπτωση θετικής απάντησης η ερώτηση λαμβάνει τον χαρακτήρα ανοικτού τύπου – προκειμένου να μη δοθούν ήδη ιδέες στους απαντώντες). Με τις απαντήσεις σε αυτήν την ερώτηση θα καταγραφούν αφενός de lege ferenda προτάσεις, αφετέρου θα διαγνωστούν έτι περαιτέρω τα χαρακτηριστικά του φαινομένου της παραπληροφόρησης.